

ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی

چکیده

خط نستعلیق یکی از خطوط اسلامی است که در ایران ابداع شده و سیر تکوینی خود را پشت سر گذاشته است. نسخه مثنوی خواجوی کرمانی به رقم میرعلی ابن الیاس تبریزی (محفوظ در کتابخانه بریتانیا) یکی از نمونه‌های نفیس و اولیه خط نستعلیق می‌باشد. پژوهش حاضر با توجه به قدمت و کیفیت این نسخه، نسبت به تنها نسخه باقیمانده خط نستعلیق به رقم میرعلی تبریزی مشهور (نسخه خسرو و شیرین نظامی)، به بررسی ویژگی‌های: ردپای خط نسخ در نستعلیق اولیه، عیار و کیفیت خط در متن و عناوین، ارتباطات بصری عینی و ادراکی حاکم بر آن، نقطه، نحوه به‌کارگیری خط کرسی و گریدبندی پرداخته است. روش انجام پژوهش حاضر توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای است. بر طبق یافته‌ها، در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی با وجود قدمت نسخه و ابتدایی بودن خط نستعلیق در آن، خوشنویس به دلیل رعایت ارتباطات بصری ادراکی (نهانی) در طول صفحه، به هماهنگی و زیبایی قابل توجهی دست یافته است. رعایت این مهم در نسخه مذکور و سامان‌دهی آن، توسط کشیده‌ها، سرکش‌ها و نقطه‌گذاری‌ها امکان‌پذیر شده است که سرکش‌ها و زوایای آنها نقش اصلی هدایت بصری در طول صفحات را برعهده گرفته‌اند. به طوری که اغلب حروف بعد از خود را تحت شعاع قرار داده‌اند. همچنین کیفیت بالای کتابت در عناوین نسخه نسبت به متن، ذوق هنری و میزان تسلط خوشنویس به خط مذکور را (با وجود ابتدایی بودن نسخه) متذکر است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی مختصات خط نستعلیق اولیه.
۲. بررسی ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی.

سؤالات پژوهش:

۱. خط نستعلیق اولیه دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟
  ۲. کاربرد خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی دارای چه ویژگی‌هایی بصری است؟
- کلیدواژه‌ها:** خوشنویسی، نستعلیق، مطالعه بصری، میرعلی تبریزی، مثنوی خواجوی کرمانی.

مقدمه

با وجود اختلاف نظرهای ارائه شده در بیشتر منابع و مستندات، خط نستعلیق، به میرعلی تبریزی به‌عنوان واضع آن منسوب شده است. میرعلی بن حسن تبریزی معروف به «قدوه الکتاب معلی» این خط را تحت قاعده و اصول درآورده و برای تحریر آن قوانینی وضع نمود. تنها اثر باقی مانده از میرعلی بن حسن تبریزی، نسخه‌ای از خسرو و شیرین نظامی به تاریخ کتابت ۸۰۸ هجری قمری، در گالری فریر واشنگتن است که رقم وی را دارا می‌باشد. اما نسخه مثنوی خواجوی کرمانی قدمتی بیشتر از نسخه خسرو و شیرین داشته و تاریخ کتابت آن مربوط به سال ۷۹۸ هجری قمری است. کاتب این نسخه، میرعلی بن الیاس تبریزی می‌باشد که معمولاً با میرعلی بن حسن تبریزی یکی دانسته شده است. کتاب مذکور در کتابخانه بریتانیا محفوظ بوده و از آثار ارزشمند تاریخ خوشنویسی بشمار می‌آید. یکی از دلایل اهمیت این نسخه را می‌توان تاریخ کتابت آن دانست که از آثار مشهور میرعلی تبریزی قدیمی‌تر است و کیفیت خط بسیار بالایی دارد. نسخه مذکور از لحاظ جایگاه مهم در تحولات خط نستعلیق، از ابتدایی‌ترین نمونه‌های موجود نستعلیق بوده و نشانه‌هایی از شکل حروف در حالت اولیه و نوپا در آن مشاهده می‌گردد. این ویژگی انگیزه اصلی برای درک ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مذکور را پدید آورد. به همین جهت در روند انجام پژوهش، منابع مختلفی جهت درک روابط بصری خط نستعلیق مورد مطالعه قرار گرفت که از آن جمله می‌توان به- موارد زیر اشاره کرد.

درخصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی به رشته تحریر در نیامده است. با این حال آثاری به بررسی خط نستعلیق در نسخ ادبی پرداخته‌اند. فاطمه شه کلاهی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «قواعد رسم‌الخط میرعلی تبریزی بر اساس نسخه خسرو شیرین» به بررسی خط میرعلی تبریزی پرداخته و در کنار استخراج رسم الخط وی، ویژگی‌های حسن وضع و حسن تشکیل را بیان نموده است. علیرضا هاشمی نژاد (۱۳۹۷) در کتاب «از صفا تا شان»، در مقاله‌ای تحت عنوان «معرفی مشهورترین نسخه از اشعار خواجوی کرمانی نسخه کتابخانه بریتانیا، کتابت ۷۹۸ ه.ق» به معرفی ویژگی‌های این نسخه از لحاظ کتاب‌شناسی، کاتب، زمان کتابت و خط نسخه پرداخته است. روح‌الله اسحاق زاده و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ارتباطات بصری در خط نستعلیق بین دوشیوه صفوی و معاصر (میرعماد و امیرخانی)» ارتباطات بصری ادراکی و عینی در دو شیوه مذکور را مورد مطالعه قرار داده است. برطبق پیشینه‌های ذکر شده، می‌توان گفت که معرفی ویژگی‌های نستعلیق در آنها بصورت بسیار کلی بیان شده است. لذا پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. نگارندگان کوشیده‌اند و به بررسی ویژگی‌های این نسخه با استناد به نمونه‌های تصویری موجود و تحلیل جزئیات بپردازند.

نتیجه‌گیری

نسخه مثنوی خواجوی کرمانی به خط میرعلی بن الیاس تبریزی، جایگاه مهم و نقش غیر قابل انکار وی در پیشرفت و ترویج خط نستعلیق آغازین را نمایان می‌سازد. هماهنگی و زیبایی کتابت این نسخه با عیان شدن ارتباطات ادراکی که به‌صورت زاویه‌دار چشم را به سمت پایین و چپ هدایت می‌کنند، و نقش اصلی آن برعهده سرکش‌ها و نقطه گذاری‌ها است، بیشتر پدیدار می‌گردد. یافته‌ها حاکی از آن است که زاویه سرکش‌ها آنچنان کتابت این نسخه را تحت شعاع قرار داده که حتی مکان شروع حرف و کلمه بعدی، اتمام کلمه یا حرف بعد از خود، میزان طول کشیده‌ها و حتی زاویه کلمه بعد را تا حد زیادی تحت‌الشعاع قرار داده است. بنابراین به‌نظر می‌رسد که نقطه‌گذاری به‌عنوان مکملی جهت تکرار این زوایا به‌صورت متعادل در کل صفحه به‌کار گرفته شده است. کیفیت متفاوت خط در عناوین نسبت به متن این نکته را روشن می‌سازد که حتی در دوره‌ای که نستعلیق در حال تکامل بوده و هنوز نشانه‌هایی از خط نسخ در آن به وضوح دیده می‌شده است، اصول و قواعد چه به‌صورت آگاهانه و چه به‌صورت ناخودآگاهانه تا حد زیادی در این نسخه رعایت گشته است. کشیده‌ها، دوایر زیبا و نزدیک به نستعلیق امروزی از عنوان و قسمت‌هایی از متن به دست آمده که گواه این موضوع است. ستون‌بندی‌ها و سطرها با وجود حفظ زیبایی خود به موازین امروزی نستعلیق نزدیک هستند (میانگین تعداد کلمات جای گرفته در هر ستون، فاصله سطرها، ترازبندی‌ها و پخش متعادل کشیده‌ها در کل صفحه نشانگر این مطلب می‌باشد). بنابراین می‌توان گفت که این نسخه با وجود قدمت فراوان، به ارزش‌های بصری ادراکی اهمیت فراوانی داده و همین موضوع به هماهنگی و هدایت چشم مخاطب کمک فراوانی کرده و نقش میرعلی بن الیاس تبریزی در تکامل خط نستعلیق را پراهمیت ساخته است.

منابع:

- اسحاق زاده، روح الله و همکاران. (۱۳۹۶). «مقایسه ارتباطات بصری در خط نستعلیق بین دو شیوه‌ی صفوی و معاصر (میرعماد و امیرخانی)»؛ نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۳.
- اعوانی، غلامرضا. (۱۳۷۵). حکمت و هنر معنوی، تهران: انتشارات گروس.
- دامغانی، محمدعلی؛ آغداشلو، آیدین و هاشمی‌نژاد، علیرضا. (۱۳۹۳). سه مثنوی خواجوی کرمانی (محفوظ در کتابخانه بریتانیا)؛ تهران: فرهنگستان هنر.
- داوودی آبکنار، آرمان. (۱۳۹۶). کتاب خط، قم: بوستان کتاب.
- سپهر، مسعود. (۱۳۸۷). کشیده، اضافه بین دو حرف؛ مجموعه مقالات شماره یک طراحی گرافیک، تهران: انتشارات یساوولی.

شه کلاهی، فاطمه. (۱۳۹۷). قواعد رسم الخط میرعلی تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی؛ ماهنامه باغ نظر، ۱۵.

فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۶۳). اطلس خط؛ اصفهان: انتشارات مشمل

قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). درآمدی بر خوشنویسی ایرانی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: انتشارات روزنه.

متین، پیمان. (۱۳۹۱). خوشنویسی (از سری مقالات ایرانیکا)؛ چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر

هاشمی‌نژاد، علیرضا. (۱۳۹۷). از صفا تا شان؛ کرمان: نشر مانوش.

هاشمی‌نژاد، علیرضا. (۱۳۹۳). سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار؛ تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.